

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

KÜLLŐS IMOLA

*Folklór és mindennapi élet a 18. századi protestáns iskoladrámákban**

A kora újkor és újkor mindennapi életéről, társadalmi problémáiról, tárgyi világáról, a „köznép”, az értelmiség és az uralkodó egyházi ill. világi hatalom képviselőinek gondolkodás- és viselkedésmódjáról, értékrendjéről és moráljáról, sokszínű, – bár nem egyszer karikatúraszzerű – képet kapunk a közköltészetből, amelyet kéziratos énekeskönyvek, iskolai színjátékok, továbbá ponyvanyomtatványok és kalendáriumok örökítettek ránk.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a különböző társadalmi rétegeket érintő és átfogó közköltészet elsődlegesen nem esztétikai és művészi funkciót töltött be, mint a kortárs irodalom, hanem gyakorlatit. Többnyire anonim, téma- és szöveg-variánsokból felépített alkotásait ugyanis rendszerint alkalomhoz kötve (az emberi élet fordulóin, a naptári/iskolai év jeles napjain rendezett ünnepségeken, társas összejövetelek alkalmával) adták elő, oktató-nevelő, szórakoztató, norma- és identitáserősítő céllal. A 18. századi közköltészet, melynek egyik fontos médiuma és mediátora volt a széles társadalmi tablót bemutató iskolai színjáték (akár ismert szerzőjű, akár anonim alkotás volt,) nem csupán évszázados régiségű szöveg-paneleknek, hanem a 19–20. században már csak a színhagyományban létező verses és prózai műfajoknak (pl. eredetmagyarázó¹ és történeti mondáknak, hazugságmeséknek, anekdotáknak); hiedelmeknek² és hiedelemlényeknek (ilyen pl. a garabonciás diák, a szent Gellért hegyére járó boszorkányok vagy a „spiritusz” nevű segítő,³) a mára divatjamúlt, elfeledett, köznapi és ünnepi szokásoknak, rítusoknak a tárháza. Az iskoladráma – mindezeken túl – *ad notam* utalásai és dalbetétei révén az adott

---

* A tanulmány az OTKA K 104758 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ A cigányok eredetét feldolgozó mondák megjelennek az evangélikus *Eszter* c. iskolai játékban (Győr, 1724.) valamint a kolozsvári unitárius kollégium *Kótyavetye* c. darabjában. (1781). A témáról bővebben I. KÜLLŐS Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. Romológiai Intézet Közleményei* 9. Szekszárd 2003. Az egész emberiség eredetéről, ill. özönvíz utáni megszorodásáról szóló mondát I. *A világ változásai, az emberi nem megújítása* (Kolozsvár, 1702.) c. unitárius darabban. In: Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század I/1–2. *Protestáns iskoladrámák*, s.a.r. VARGA Imre, Bp., 1989 (a továbbiakban RMDE XVIII.) I/1. 2. sz.; 5. sz.; 3. sz.

² L. pl. a halál elleni fűről mondottakat: „Nincs Halál rajtatok, vész már a fűvetek, / Szent-György ejtzakáján mellyeket szedettek.” Háló Kovács József: *Csak a test a halálé*. (Debrecen, 1785.) In: RMDE XVIII. I/1. 11. sz. 245,13–14. sor.

³ Szilágyi Sámuel mesterségek vetélkedését bemutató *A poéták búcsúvételekor játszott játékában*. (Debrecen, 1786.) In: RMDE XVIII. I/1.12. sz. 298, 53–54. sor; 301,164–173.sor; 301–302,191–193. sor.

korszak és régió közismert egyházi és világi dallamainak is alkalmi gyűjtőmedencéje lehetett.⁴ A RMKT XVIII. század tematikus közköltészeti antológiáinak⁵ jegyzeteiben (pl. a vénlány- és nemzetiségcsúfolóknál, a házastársi veszekedéseknél, a mulattató halandzsas- és hazugságverseknél, a tréfás férjpanaszoknál és sirató paródiáknál, stb.) rendszeresen hivatkoztunk az iskoladramákból és azok közjátékaiból ránk maradt, szöveg- és zene-folklorisztikai szempontból is forrásértékű ének-(vers)anyagra. Egyik írásomban pedig az étel- és italfogyasztás 17–18. századi közköltészeti nyomait összeszedve e szórványos adatok néprajzi, művelődés- és mentalitástörténeti fontosságára hívtam fel az etnográfusok figyelmét.⁶ Annál is inkább, mert a mindenkori táplálkozás, ill. a luxuscikknek számító kávé, csokoládé fogyasztása egy adott társadalmi csoport életszínvonalát (gazdasági helyzetét), igényeit jelzi, ha másképp nem, a valóság és a vágyvilág ütköztetése által. A rendszeres kávéfogyasztás a felvilágosodás korában még státuszszimbólum volt.

Egy 1788-ban Sárospatakon előadott *moralitás*ban „Az egész országnak nyalánk ritkasága” fölkerül a terített asztalokra egy úri, báli vacsorán, majd a tánc és kártyajáték közben:

Friss csokoládéval 's kávéval szolgálunk,
Tsak a' Kis Asszonykák mulassanak nálunk...

– ígérük a bál rendezői, a Virtus és Szeretet, akik az emberi bűnök, a Bujaság, a Restség és a Torkosság követőivel együtt muzsika szó alatt esznek, isznak és ujjongatnak.⁷

A reggeli kávézás „uras” szokás lehetett Marosvásárhelyt is 1780-ban, ha egy iskoladráma széles társadalmi tablót adó szövege (többek között) azért marasztalja el a királyi táblabírótság tudatlan és hazug asszessorait, mert „pityematkor” bepálinkáznak és részegen ítéleznek.

Pálinkás poharak kezekben forganak.
Ekkor Kaffé helyett szilva pálinkára
Szert teven dúdálnak pokolnak módára,
Ilyen készüléttel mennek a Táblára.⁸

Jelen írásomban – az általam is nagyra becsült és szeretett Kilián István 80. születésnapját köszöntve –, arra teszek kísérletet, hogy a szájhagyományozó kultúra, azaz a kortárs folklór és a mindennapi élet valóságghú nyomait kimutassam a 18. századi protestáns

---

⁴ Erről bővebben I. KÜLLŐS Imola, *Ismert témák, dalok „ismeretlen” 18. századi iskolai színjátékokban = Színházvilág – Világsház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., 2008, 103–117. (Újraközölve: KÜLLŐS Imola, *Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., 2012, 223–238.)

⁵ RMKT XVIII/4. *Közköltészet 1. Mulattatók*, S.a.r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., 2000.; RMKT XVIII/8. *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*, s.a.r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., 2006.

⁶ KÜLLŐS Imola, *Ételek és italok a 17–19. századi közköltészetben. Adalékok a néprajztudomány és a művelődéstörténet közvetett forrásaihoz = Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*, szerk. VARGYAS GÁBOR, Studia Ethnologica Hungarica XIII. L'Harmattan, PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék, Bp., 2011, 533–567. (újraközölve KÜLLŐS, i. m., 2012, 187–220.)

⁷ Lázcai József: *Éva ósanyánk bűne*. (Sárospatak, 1788.) RMDE XVIII. I/2. 36. sz. 1223,

⁸ Nagy György: *Konok pereskedők*. RMDE XVIII. I/1. 27. sz. 718, 1964–1966. sor.

iskoladramákból.⁹ Teszem ezt abból a tételből kiindulva, hogy az efféle tudományközi vizsgálatok, a határterületek és témák, az eléggé még ki nem aknázott közköltési források kutatása új eredményeket hozhat bejáratott módszerekkel dolgozó, nagy múltú tudományterületeken, hisz egy „kívülről” új látásmódot kínál, új módszereket alakíthat ki.

Elsődleges forrásként a RMDE XVIII. század I/1–2. kötetét használom, melyekben Varga Imre 50 protestáns darab kéziratát adta közre. Ebből 22 játék szerzőjének (legalább) a nevét s majd mindegyiknek az előadási helyét és idejét is ismerjük. Az iskoladramák nagy többsége a kollégiumi, deákos műveltséget mutatja fel, a görög-római mitológia és a Biblia (olykor az apokrifok) nevezetesebb történeteit, alakjait népszerűsíti, ill. alkalmazza példázatként, egymástól függetlenül többször is. Készítettem egy kis statisztikát: az 50 protestáns színdarabnak (ill. játéktörődéknek) több mint 1/3-a antik témájú (21 db), hasonlóan nagy számban jelennek meg a kortárs témák (20 db), mindössze 9 forgatókönyv nyúl a Szentíráshoz, és 1 játékban szerepel történelmi hős, Nagy Sándor. (Igaz, a hadvezér Diogenésszel való filozofikus párbeszéde folklorikus mondai hagyománynak tűnik.)¹⁰

A 18. századi protestáns iskolák úgy jelenítik meg a színpadon a sok száz éves témákat és hősokeket, hogy egyúttal az adott kor és helyszín gazdasági, társadalmi és morális problémáit is szóvá teszik, ill. beleszóvik a példázatba. Ilyen pl. az a kollektív alkotásként fennmaradt unitárius darab, amely Ovidius *Methamorphose* I. könyvének feldolgozásával készült.¹¹ Már Varga Imre is felhívta a figyelmet a játék jegyzeteiben arra, hogy a magyar szöveg jelentősen eltér, mintegy „tovább költi” a latin eredetit, s a hajdani „arany kor” felidézése lehetővé teszi a jelen megromlott társadalmi és erkölcsi viszonyainak, a közállapotoknak bírálását. „Az aranykorban pl. azért voltak boldogok az emberek, mert nem voltak főrendek, tanácsurak, táblafiak, fő- és alispánok, polgármesterek, folnagok, céhmesterek, stb.

Urak, szolgák akkor mind egy rendben voltak,
Szabadok, jobbágyok egyszersmind mosdottak,
Fő-, jobbágyasszonyok együtt kontyolódtak,
Kisasszony fraiával együtt ettek is ittak.

Nem volt ármáda, annak eltartására nagy summa adó, porció, prebenda.”¹² Itt is, másutt is életszerű szövegek, tulajdonképpen társadalmi panaszok hangoznak el a diákok szájából a „katona-világ”, a korrupt törvénykezés ellen, s a „vetélkedésekben” szinte propagandisztikus módon állítják szembe a tanult diákot (az értelmiségi létet), az ostoba, együgyű paraszttal. A játékok „korszerűsítésének” egyik bevált eszköze volt a divatos dalbetétek, dallamok, a beszélő nevek és a szatirikus-humoros közjátékok beiktatása. A társadalomkritika olykor olyan erős és egyértelmű volt, hogy a darabot betiltották. „Mínthogy pedig régen a kollégiumbeli komédiákban kisatyrozták, csúfolták az udvarokat, tanácsot, még az udvari táblát is, tehát mintegy 1780 tájt megtiltották a komédia.”

⁹ RMDE XVIII. I/1–2.

¹⁰ RMDE XVIII. I/1. 21. sz. (Kolozsvár, 1720 körül)

¹¹ *A világ változásai, az emberi nem megújítása.* (Kolozsvár, 1702) RMDE XVIII. I/1. 3.sz.

¹² Írja és idézi az 1702-ben előadott 3. szöveg 57–60. sorát Varga Imre. RMDE XVIII. I/1. 119.

– idézi Varga Imre Fogarasi Sámuel *Önéletírását* Nagy György: *Konok pereskedők* című darabjának jegyzeteiben.¹³

Az iskolai játékok mitológiai istenei, latin és görög nevű szereplői jellegzetes kortárs etnikumokat, társadalmi csoportokat és karaktereket képviselnek, ill. ilyenekkel veszik körül magukat. Ezért aztán a mitológiai, biblikus vagy antik mondai alakok mellett gyakran megjelenik a színpadon a diák, a paraszt, a katona és a városi hajdú/poroszló, a tanító, a bíró, az orvos és a szolgál; a mesterember(ek) és foglalkozások képviselői: kézműves iparosok, piaci kofák, cigány kovács/lókupec, zsidó/örmény kereskedő, kocsmáros; valamint a protestáns keresztyén etika által megnevezett bűnök és erények képviselői. Bár a felvilágosodás századában készültek, erőteljes a darabok nő-, szerelem- és házassággellenes, férfiközpontú, szatirikus hangvétele, ezért gyakran szerepeltetnek szerelemre éhes, divatmajmoló vagy épp pártában maradt leányt, házsártos, részeges, kikapós, rossz asszonyt. Igaz, a női nem kiváló, erényes képviselői, a bibliai hősnők (Judit, Rebeka, Eszter és Zsuzsánna) történetei is színpadra kerülnek. Fontos szerepet játszik a protestáns darabokban az eseményeket és a szereplőket szókimondóan „kommentáló”, a nézőközönséggel közvetlen kapcsolatot tartó tréfamester/„okos-bolond” Mório/Momus/Hanzsfurst/Vad Músa. Ennek a karakternek vizsgálata külön tanulmányt érdemelne. Az iskoladrámák színpadi megoldásairól (a jelmezekről, díszletekről, az előírt vagy improvizált gesztusokról és mimikáról) a legtöbb színjáték esetében keveset vagy semmit sem tudunk. Ahogyan a darabok szerzőiről és diák-szereplőiről is – Varga Imre filológiai jegyzetein túl – igen keveset. Vannak ugyan olyan iskolai játékok, ahol a prológusban/berekesztő versekben vagy a darabban elhangzik az előadás ill. az iskola földrajzi helyének, egy-egy városrésznek,¹⁴ kocsmának a neve, esetleg név szerint emlegetnek ismert személyeket (pl. a salánki és berki cigány muzsikásokat,¹⁵ vagy a türkevei papot és jegyesét¹⁶), – de ez a ritkább megoldás. A kortárs mentalitás, az alakok és karakterfigurák életre keltésének legfontosabb eszköze általában maga a magyar nyelv, melyet a (többnyire verses) szövegek könyvek őriztek meg számunkra.

Ezért is gondoltam arra, hogy egy folklórkutató szempontjait érvényesítve közelebbről meg a címben foglalt témát. Arra természetesen e rövid tanulmányban nincs mód, hogy kilajstromozva közreadjam mind az 50 protestáns színjáték folklorikus műfajait és valóság-hű részleteit, ezért csak néhány jellemző példával fogok rámutatni a (nép)hagyomány ismeretét és magától értődő, természetes használatát igazoló szövegrészletekre, melyek mind a szerző, mind befogadói kör élet- és gondolkodásmódjáról is képet adnak.

A vizsgálat során arra voltam kíváncsi, milyen szinteken, mely műfajok, témák, megformált karakterek által, s hogyan (stílus, nyelvi kifejezőeszközök, tárgyi környezet)

---

¹³ RMDE XVIII. I/1, 741.

¹⁴ Perseus: Nem fárasztom többet lábom a stájerbe, /Pipájért nem járok többet az o szerbe...” RMDE XVIII. I/1. 6. sz. *Tündéres játék* (Kolozsvár, 1788. november 29.) 168, 198–199. sor.

¹⁵ *Iaszon*. (Kolozsvár, 1790 körül) RMDE XVIII. I/1. 7. sz. 204.

¹⁶ Nagy István: *Lakodalmi játék*. (Túrkeve, 1796) RMDE XVIII. I/1. 13. sz. 336.

„szivárog át” a fennkölt, biblikus vagy antik történeti, mitológiai témákon – gyakran anakronizmusok által¹⁷ – a 18. század mindennapi élete.

Munkám korántsem előzmények nélküli. A különböző felekezetekhez köthető iskolai színjátszás és a folklórhagyományok összefüggéséről a drámatörténeti kutatócsoport egyik első konferenciáján¹⁸ már sok szó esett, s a téma kutatásának fontosságáról, lehetőségeiről Kilián István részletgazdag áttekintést készített 1988-ban.¹⁹ Az ő kezdeményezése volt továbbá a történeti betlehemes játékok összegyűjtése és összevetése a népi betlehemesekkel,²⁰ s az ő ösztönzésére indult meg a csíksomlyói ferences misztériumjátékok és passiók feltárása, nyomainak kimutatása a 19–20. századi folklórbán.²¹

A folklórkutatók általában a műformák és témák felől, történeti-összehasonlító szemlélettel közelítették meg az iskolai színjátékok és a folklór kapcsolatának kérdését. Közülük mindenekelőtt Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán munkásságának idevonatkozó részleteit, valamint Földesi Béla Gergely- és Balázsjárásról készített dolgozatát kell megemlítenem.²²

Dömötör Tekla tanulmányai és monográfiája²³ elsősorban a szertartásos szokások, ill. rítusénekek történeti-mitológiai gyökereit, motívumkincsét mutatta be és elemezte; Ujváry Zoltán pedig a dramatikus népszokások funkcióit, történetét, előadásuk regionális változatait, ill. az agrárszokások mágikus vonatkozásait vizsgálta.²⁴ Több maszkos alakoskodó népszokás (pl. a lakodalomban, vagy más összejövetelel elhangzó tréfás *cigánytemetés* és *prédikáció paródia*) kapcsán, ill. *farsangi adománykérő szokások*nál a protestáns papok/kántorok/iskolamesterek kultúráközvetítő szerepére, ill. e hagyományok deákos eredetére hivatkozik. A protestáns kollégiumokból kikerülő falusi értelmiségiek néphagyomány teremtő szerepére jómagam is több írásomban (pl. egy nemrégiben talált protestáns Zsuzsanna-játék kapcsán) utaltam.²⁵

---

¹⁷ Pl. Szathmári Paksi Sámuel: *Elvándolt ártatlanság* c. darabjában a Phaedra által megvádolt „Hippolitust vasba viszik puska közt a katonák a tanács eleibe.” ahol arra ítélik, hogy „három Golyóbissal agyon lövettessék” RMDE XVIII. I/2. 33. sz.

¹⁸ *Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Folklór és Etnográfia 50. Debrecen, 1989; *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1993.

¹⁹ KILIÁN István, *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány = A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos Bp., 1988, 393–427.

²⁰ KILIÁN István, *Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768) = Iskoladráma és folklór*, 135–143.

²¹ MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkeség-történeti háttere*, Piliscsaba – Bp., 2009.

²² DÖMÖTÖR Tekla, *Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban*, Ethn. LXVIII. (1957), 253–269; UŐ., *Naptári ünnepek, nép színjátszás*, Bp., 1966; UJVÁRY Zoltán, *Játék és maszk I-III. és IV.* Debrecen, 1983, 1988; UŐ., *Az iskoladrámák hatása a dramatikus népszokásokra = Iskoladráma és folklór*, 1989, 169–176; FÖLDESI Béla, *Adalékok a magyarországi Gergely-járás történetéhez = Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 9. Folklór tanulmányok*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., 1981, 119–176.

²³ DÖMÖTÖR Tekla, *A népszokások költészete*, Bp., 1974.

²⁴ UJVÁRY, i. m., 1983, 1988.

²⁵ KÜLLÖS Imola, *Zsuzsanna-játékok XIX. századi református kéziratokban = „Nyisd meg, Uram, szent ajtódat...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*, szerk. BARNA Gábor, Bp., 2001, 197–220; KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet*, Bp., 2004.

Ebben a dolgozatban a közbeszédben előforduló formuláris kifejezések, proverbiu-
mok, szóképek és szitkok által kívánok rámutatni a folklorikus hagyomány jelenlétére,
nyomaira a kollégiumi diákkultúrában. Azért a nyelvi alakzatok, és nem a bevezetőben
már felsorolt folklorikus műfajok és hagyományos jelenségek bemutatása és elemzése
által fejtem ki a címben jelzett kérdéseket, mert az egész monográfiát kívánna. A külön-
böző folklórműfajok és a nyelvhasználat történeti változásaival, a köznyelv, az irodalmi
nyelv és a tájnyelv (dialektusok) kérdéseivel foglalkozó interdiszciplináris konferencia ta-
nulmánykötete²⁶ kellően rávilágít vizsgálati szempontom fontosságára és időszerűségére.
Különösen az a fejezet, amelyik a szóbeli folklór írott formáival foglalkozik a régi kalen-
dáriumok, a 18. századi emlékirók, Szirmay Antal feljegyzései, két számlalevél-paródia és
Arany László népmese kiadásai kapcsán. E fejezet irodalmár és folklorista szerzői közül
– témaválasztása okán – külön ki kell emelnem Tátrai Zsuzsanna tanulmányát, aki a
népszínművek betyár és paraszt-figuráinak karakter-megformálásáról írt.²⁷

E kötet számos eredménye, tanulsága mellett nyitott kérdés marad azonban (szá-
momra is), milyen nyelv volt a protestáns iskoladramák nyelve?²⁸ A 18. századi Magyar-
ország és Erdély deákos kultúrájú iskoláiban, kollégiumaiban természetesen többnyelvű,
társadalmilag és anyanyelvi, hazuról hozott kultúráját tekintve is heterogén összeté-
telű volt a diákság – következésképp a tavaszi/őszi játékok patrónusokból, szülőkből,
tanárokból és helybéli lakosokból verbuválódott nézőközönsége is –, a magyar nyelvű
színelőadást tehát (időnként) meg kellett indokolni:

Deákul kellene némelleyek kedvekért,
Született nyelvünken az aszszony népekért,
Játékunk folytatjuk sokak tetszéséért,
Mert nem jádzunk tsak az értelmesebbekért.²⁹

Azaz: az iskolai színjáték mindenkihez kívánt szólni, nemcsak a tanult (értsd: latinul
tudó) nézőkhöz. De a közönség igényeinek kiszolgálásán túl a mindennapi nyelvhasz-
nálat keverék-jellegét, változatosságát és stílusát jól érzékeltették a darabok némettel,
szlovákkal, cigánnyal és románnal kevert, hibás vagy szándékosan eltorzított magyarságú
szövegrészletei, az „ostoba”, tanulatlan szereplők és a tanult, latinul dikciózó karakterek
között adódó félreértések. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a „süketek párbeszéde” jellegű
„félrehallás” jelentős humorforrás és karakterábrázolási eszköz volt. A német (zsoldos)
katonák, a zsidó kereskedők/kocsmárosok jellegzetes magyar akcentusát, fonémahasz-
nálatát, a cigányok selypegő, makaronikus beszédét a 18. iskoladramák szöveggönyve
rendszerint hallás utáni lejegyzésben rögzítette. A 18. századi közköltésben számos olyan

---

²⁶ *Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2010.

²⁷ TÁTRAI Zsuzsanna, *Népszínművek zsánerfigurái. Betyár és parasztábrázolás = Folklór és nyelv*, 335–356.

²⁸ Ehhez lásd: VOIGT Vilmos, *Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási folk-
lórészövegek?* = *Folklór és nyelv*, 147–159. Meglepő, hogy ebben a történeti áttekintésben egyetlen
szó sem esik a kora újkori proverbium-gyűjteményekről és a 16–18. századi régi magyar költészet
anonim alkotásairól, amelyek zöme valamilyen nyelvjárásban, pontosabban egy-egy régió akkori
köznyelvében készült, hangzott el és íródott le.

²⁹ Nagy György: *Konok pereskedők* (Marosvásárhely, 1780. április 29.) RMDE XVIII. sz. I/1. 27. sz.
650, 25–28. sor.

idegen nyelvű vagy makaronikus szöveglejegyzés van, amiből egyértelműen kiderül, hogy írója vagy másolója egyáltalán nem ismerte a lejegyzett szavak értelmét, nem tudott azon a nyelven.³⁰

MENDIKÁNS:

En est, Judex clementissime, miseria nostrae sortis.

TZIGÁNY:

De el ne hord a másik sort is, mert *dikhe dule tsáre kohajda dina tute vono mosera*, mankos koldussá teslek, úgy el kinozslak

– mondja a cigány a vice ispán előtt a latinul védekező tolvaj mendikáns diáknak.³¹

Ugyancsak makaronikus cigány-magyar nyelven (ráadásul tájnyelvi ízekkel), siratnak el egy cigányembert, akit a Szfinksz megölt egy marosvásárhelyi darabban:

TZIGÁNYNÉ:

Jaj, jaj, *szopéneszte marel tut gulé dél*,
Jaj, *muro gulorum*, aranyom hogy vész el,
Jaj, jaj, gulé Székolesztro királyságisz,
Meg mondtam a sphinxhez, aranyom, miért mísz,
Jaj, *pipogyi bizony, pipogyi oda víz*,
Jaj, s énis meg halni éretted volnék kísz!

PURDÉ:

Jaj, jaj, *dádé*, te ne *madarász tut dellé*,
Szo Sphingosz hadakozó szár el koléhé!
Jaj, gyönyörű Apám, jaj aranyam, *Dádé!*

(591–592, 319–327. sor)³²

Egy szintén marosvásárhelyi játékban a román gazdatiszt(?) hibás magyarsággal így beszél a bíróság előtt:

Uram, minket János *megadmoniálta*,
Ha *patru zets gálbin* hamar nem tsinálta,
Tíz *si ott* napja pénzt János nem találta,
Rossz dolog ő nekünk mindjárt meg tsinálta.³³

A protestáns iskolai színjátékokban is megtalálható a szórakoztatásra szánt közköltészeti alkotások egyik fontos jellemzője: a mai olvasót olykor megbotránkoztató durva kép-

---

³⁰ Szép példája a magyarul értelmezett latin nyelvnek a *Komédia a cigányról és a deákról* (Debrecen, 1797 körül) RMDE XVIII. sz. I/1. 14. sz., vagy Ovidius és a géta bírák párbeszéde a *Nasonak számkivetése* (Losonc, 1792 körül) c. darabban: RMDE XVIII. sz. I/1. 23. sz. 531–532, 708–725. sor.

³¹ *Komédia a cigányról és a deákról*. (Debrecen, 1797 körül.) RMDE XVIII. sz. I/1.14. sz. 356,18–19. sor.

³² *Komédia és tragédia*. (Marosvásárhely, 1775–1777) RMDE XVIII. sz. I/1.26. sz. A cigány szövegek magyarázatát l. uott a jegyzetekben, 645.

³³ Nagy György: *Konok pereskedők*. (Marosvásárhely, 1780. április 29.) RMDE XVIII. sz. I/1. 27. sz. 679, 869–872. sor.

és szóhasználat, a trágársáig közönséges stílus, amely (pl. a mendikás diákok vagy a „tettetős bolondok” szájában) olykor már öncélú malackodásnak tűnik. Pedig köztudott, hogy a széklet- és vizeletürítéssel és egyéb fiziológiás állapotokkal (részségesség, rókázás, szellentés) kapcsolatos tréfálkozás egyáltalán nem volt szokatlan humorforrás a régi irodalomban, még annak „komoly”, sőt szakrális műfajaiban sem.³⁴ Az ún. „fekália-irodalom” egyaránt virágzik az alantasabb és a legszínvonalasabb irodalomban, a ponyvákban éppúgy, mint Rabelais *Gargantuájában*, Navarrai Margit egyes passzusaiiban vagy Johann Fischart regényében” – írja Kőszeghy Péter *A magyar Gróbiánról* szóló tanulmányában.³⁵ A magyar irodalomban pedig soha máskor nem volt oly gazdag „a fekália-irodalom és a fekália-terminológia, mint a reformáció és a korai ellenreformáció időszakában. Amikor a cigányokkal kapcsolatos közköltészeti műfajokat számba vettem, magam is meglepődtem a szakrális műfajokat parodizáló cigány-prédikációk és más szertartásparódiák vagy a halotti búcsúztatók durva és trágár kifejezéseinek bőségén.

Rátérve immár az iskoladrámákban előforduló, mindennapi nyelvhasználatot tükröző formuláris kifejezések vizsgálatára, a Varga Imre által sajtó alá rendezett 50 prototípus darabából kiválasztottam azt az 5 forgatókönyvet, amelyek különböző régiókat és felekezeti iskolákat „képviselek” és a színhátékok mindhárom fő témáját (antik mitológia, biblikus történet, kortárs társadalmi/morális tanítás/példázat) reprezentálják. A darabokat mondatról-mondatra átolvastam és kijegyzeteltem. Megpróbáltam feltárni és drámánként újra számozva értelmezni azokat a szóképeket, melyeket a korban szokásos köznyelvi fordulatként megtalálunk – természetesen nemcsak ezekben, hanem más iskoladrámákban is. A szólások, szóláshasonlatok és közmondások történeti ismertségéhez, jelentéséhez, ill. a jelentés változásához Szemerkenyi Ágnes egyedülállóan gazdag – 48 ezer címszavas – szótárára³⁶ támaszkodtam. Az eufemizmusokat, átvitt értelmű metaforákat eddigi ismereteim alapján magyaráztam. Az ismétlődések miatt célravezetőnek látszott, hogy a kiválasztott darabokban előforduló szitokszavakat, jelzős szerkezetű becsmérlő kifejezéseket, átkokat, egyesítve, alfabetikus rendben adjam köre.

Szemerkenyi Ágnes a közmondások használatáról szóló kismonográfiájában³⁷ már évtizedekkel ezelőtt sürgető igényként fogalmazta meg a régi magyar irodalmi művek és drámai szövegek proverbium-használatának feltáró vizsgálatát. Ő maga egy 16. és egy 17. századi drámat mutatót is ebből a szempontból. A kevésbé ismert *Disputatio De-recin(ensis) Comoedia Valaszutina Illustrata* (1570–1571) szövegében 10 proverbiumot +2 annak is felfogható formulát talált.³⁸ Az 1678 körül keletkezett *Actio Curiosa* c. dialógusról viszont azt állította, hogy a magyar irodalom proverbiumokban leggazdagabb műve, valószínű tárháza a korabeli szólásoknak, szóláshasonlatoknak és közmondásoknak. Szemerkenyi szerint ebből a „beszélgetésből” egyértelműen kiderül, hogy „a proverbiumoknak súlya van a beszédben, a szereplők igaznak tartják a proverbiumokat, hitelüket,

³⁴ KŐSZEGHY Péter, *A magyar Gróbián* = CSÁKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, Utószó, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 9), 85–113; Uő., *A humor a 16–17. századi magyar irodalomban*, Bárka XI. évf. 5. sz. 39–52.

³⁵ KŐSZEGHY, *i. m.*, 1999, 92.

³⁶ SZEMERKENYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Bp., Osiris, 2009.

³⁷ SZEMERKENYI Ágnes, „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*), Bp., Akadémiai, (Néprajzi Tanulmányok) 1994.

³⁸ Uo., 125–127.

érvényességüket nem kérdőjelezzük meg. „Ebben a korban ez még általános jelenség volt, a közmondások hatottak a viselkedésre, az erkölcsre.”³⁹ A 18. századi protestáns iskola-dramákat olvasva úgy vélem, megállapításai még a 100–120 évvel későbbi közköltészeti alkotásokra is érvényesek, hisz a játékok kontextusából az világlik ki, hogy „a proverbium válaszként szerepel egy ismétlődő társadalmi problémára, ...ezt a választ a társadalom, a közösség tagjai elfogadják. Ez csak akkor lehetséges, ha a proverbiumok kapcsolatban állnak a közösség értékrendjével, ha az illető közösségen belül elfogadott értékrendet képviselik.”⁴⁰ Mielőtt néhány példát idéznék a szóban forgó protestáns darabokból, a szólások és közmondások még egy lényeges tulajdonságára kell utalnom. Szóbeliségben élő műfajról lévén szó, természetes, hogy a proverbiumok is szövegváltozatokban élnek, és így épülnek be a forgatókönyvekbe. Elgondolkoztató tény, hogy már a 4. századi római grammatikusok is felismerték a metaforikus szóképek általánosító érvényét, tanító/nevelő jellegét. Azt, hogy „a proverbium ugyanúgy kapcsolatban van a köznéppel, mint a tudósokkal vagy a régi filozófusokkal. Ez a felismerés mondatta ki velük, hogy a proverbium használata ’vulgáris’.”⁴¹ Én ugyan különböző proverbium gyűjteményekre hivatkozom majd, amikor a szókép korabeli ismertségét próbálom igazolni, de tisztában vagyok azzal, hogy azok először a közbeszédben (közköltészetben, irodalomban) tűnnek fel, s a régi gyűjtemények összeállítói onnan (meg persze még korábbi gyűjteményekből) szedték össze a példáikat, s nem fordítva.

Már csak ezért is érdemes számba vennünk, milyen kommentárral, „ajánlással” hangzik el a színpadon: *példabeszéddé lett; köz példa; paraszt példa; közmondásban szokták cigányok / magyarok mondani; igazán mondják példabeszédekben*, stb.

Egy magyar *Eszter dráma* (*Felpéc, 18. század*)⁴²

„Gyenge nevendék deákok” azaz kisiskolások adták elő a Győr közelében fekvő Felpécen. A szerzőről és a darab színrevitelének idejéről nem tudunk semmit. A történet az *Eszter* könyve 1–7. fejezetét dolgozta fel, a *Be köszöntő versek* pedig a *Királyok* könyve I. 10. részére utalnak. Topikus, tehát téma szerinti változata, de nem szöveg-variánsa az 1724-es, ugyancsak anonim győri *Eszter-dramának*.

- E mondás azután *példabeszéddé lett*
Ugy, hogyha valaki valami illyest tett,
Azt szokták mondani mosolyogva ’s bátran
1. *Talám Saul is a Profeták közt vagyon.*

(15, 17–20. sor)

---

³⁹ *Uo.*, 130.

⁴⁰ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1994, 107.

⁴¹ *Uo.*, 112.

⁴² RMDE XVIII. I/1. 1. sz. A szövegeket betűhíven e kiadás szerint adom.

Szemerkenyi jelentésmagyarázata: méltatlan ember kerül a kiválóak közé.⁴³ A szólást Ballagi Mór 1850-es gyűjteménye tünteti fel először, ez az adat tehát minimum 80–100 évvel korábbi.

2. Kiki mint gyengéket bennünk úgy ítéljen,
A' Szunyogbol tsöbör vért ne várjon 's kérjen.

(16, 39–40. sor.)

A régies, mára kiveszett közmondás jelentése: lehetetlen dolgot akar. Szemerkenyininél az első előfordulás Kovács Pál 1794-es Győrben kiadott gyűjteményében szerepel: *Szúnyognak nem lehet tsöbörrel vért venni* formában. Ez a felpéci adat azért figyelemreméltó, mert az *Eszter* c. evangélikus iskoladráma datált írásos változata (1724) szintén győri, tehát Győr környékén ismert és használt volt a közmondás már a 18. század elején.

3. Táčzollyunk, ugorgyunk egyet, mint a Szarka.

(17, 88. sor)

A szóláshasonlat Szemerkenyi gyűjteményében ebben a formában nem szerepel, bár Dugonicsnál már előfordul úgy, hogy *Ugrik, mint a szarka*.⁴⁴ Egy 20. századi példát hoz: *Ha szarkák közt élsz, ugrálni kell*.⁴⁵

4. A nagy Udvarokon sok az irigy ember,
A józan hir Költő annyi, mint a' Tenger.

(24, 267–268. sor.)

A 'nagyon sok' jelentésű régies szóláshasonlat túlzás. Bővített változatát Szemerkenyi Dugonics András gyűjteményéből (1820) idézi: *Annyi, mint az öreg tenger vize*.⁴⁶

5. Az Arvát igazán még az ág is húzza

(26, 331. sor.)

Általánosan ismert közmondás, ún. *maxima*,⁴⁷ jelentése egyértelmű: aki szülői támasz nélkül, egyedül él, arra minden baj rászakad, még a természet is ellene fordul. *A szegény árvát az ág-is húzza* alakban fordul elő Kovács Pál (1794) gyűjteményében. Azonos

---

⁴³ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1215. Ezúton köszönöm meg mindazokat az adatokat, amelyeket nem említett ebben a gyűjteményében, de érdeklődésemre – baráti segítségként utólag – rendelkezésemre bocsátott.

⁴⁴ Szemerkenyi utólagos tájékoztatása szerint I. DUGONICS András, *Magyar Példa Beszédék és Jeles Mondások, 1–2*, Szeged, 1820. (A továbbiakban DA1 és DA2) DA1, 202.

⁴⁵ SZEMERKÉNYI, 2009, 1256.

⁴⁶ *Uo.*, 1352.

⁴⁷ A közmondások két fontosabb csoportját Szemerkenyi így definiálta: a *maxima* „erkölcsi szabályként alkalmazható az élet különféle helyzeteire, egy adott társadalomban érvényes igazságot fejez ki.” A *szentencia* „annyiban különbözik a maximától, hogy egy jótanácsot fogalmaz meg, közvetlenül nevelő cézzal.” SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 9.

jelentésű, rokon változatában a szenvedő alany általában a 'szegény' ember. Ennek legkorábbi feljegyzését Dugonics gyűjteményéből (1820) idézi Szemerkenyi: *Szegént az ág is húzza*.⁴⁸

6. A kevélyt ellenben meg szégyenitette,
A melly Vermet ásott, abba be vettete.

(30, 451–452. sor.)

Az egyik legkorábbi, biblikus eredetű közmondásunk, melyet már Baranyai Decsi is feljegyzett⁴⁹ és Kis Viczay Péter szótárában (1713) kétféleképp is előfordul: *Másnak vermet ásván magunk esénk bele; Ki vermet ás másnak, maga esik belé*.⁵⁰ Ugyanennek a közmondásnak a változatát szövik bele az 1724-es *Eszter* drámába is:

*De híd el, veremtől te meg nem tartatól,
Mellyet másnak ástál, belé taszítottól.*⁵¹

valamint az *Éva özanyánk bűne* c. sárospataki iskoladrámába (1788):

*Amelly vermet másnak ástál, abba veszel.*⁵²

Eszter (Győr, 1724)⁵³

Az evangélikus iskoladráma előadásának helyszínét (Győr, majd Pozsony) és idejét a *Prológusból* tudjuk meg. Továbbá azt is, hogy a darabot Eszter könyvének 1–9. részéből merítette az ismeretlen szerző, de 4 további komikus/szatirikus jelenettel és a bibliai történettől független, egymással csúfolódó profán alakokkal (Mórió, Mendicus és Puer, cigány kovács, cigány vajda és a felesége, stb.) formálta oktató/szórakoztató példázattá. Varga Imre megjegyzi, hogy az iskoladráma szerzője jól ismerte „a keletkezését megelőző idő, illetőleg a korabeli közköltészet”⁵⁴ hangvételét, stílusát. Mórió, aki mindenkinek szemébe mondja az igazságot, durván és csúfolódva beszél Vasti királynéval épp úgy, mint a cigány kováccsal.

MENDICUS:

1. Ah, ah eb anyáju, fattyu, Istentelen,
Mint a vén kutyával, tsak úgy bánsz én velem

(66, 947–948.)

---

⁴⁸ *Uo.*, 1265.

⁴⁹ Szemerkenyi utólagos tájékoztatása szerint BARANYAI DECSI János, *Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque*, Bartphae, 1598. BD 3.9.9.1)

⁵⁰ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1435.

⁵¹ RMDE XVIII. I/1. 58, 706–707. sor.

⁵² RMDE XVIII. I/2. 36. sz. 1197, 363. sor.

⁵³ RMDE XVIII. I/1. 2. sz.

⁵⁴ RMDE XVIII. I/2, 83.

Az idézet 2. sora szóláshasonlat, jelentése: rosszul bánik valakivel, semmibe veszi. Tulajdonképpen az *Agg ebnek, öreg szolgálak egy a fizetése* (értsd: nincs becsülete) közmondásra utal.⁵⁵

2. Nem jó az Asszonyinak a' *Simon biroság*,
Szegény Férfiakon való hatalmasság,

(42, 218–219. sor)

[...]

Szegény jámbor Urat mindgyárt meg nyergelli,
Sövegét leg ottan fejről le veszi,
Es az magajéra *kevélyen fel teszi*.

(43, 267–69.)

Szemerkenyi gyűjteménye hasonlóképp magyarázza a *Simon biró* szólást, mint idézetünk. Az átvitt értelmű szókapcsolatot Hadrovics László németből történt magyarításnak tartja. (Siemann = férfiasszony) ⁵⁶ mely már a 17. század közköltészetében is szerepel. Az idézet második fele részint egy már a köznyelvből kikopott régi szóláshasonlatra utal *Süveges asszony ebszokás*,⁵⁷ részint a ma is közismert népnyelvi szólásmondás *Kalapot tett a fejébe* (asszonyra értve: az az úr a háznál, aki a kalapot hordja) leírása.⁵⁸ Nemcsak az Ó-testamentumi Ahasvérus király korának, hanem a 18. századi férfiközpontú társadalomszemléletének értelmében jelenti ki a darab egyik „fejedelme”(?), majd maga Ahasvérus király is a szóban forgó szólással élve:

THARSIS:

Erős törvént tartok én birodalmamban,
Asszonyt meg dorgálok *Simon biroságban*
Meg feddem, dorgálom ő akarattyában,
Többe hogy ne lépjen Ura gatyájában

(45, 310–313. sor)

[...]

ASVERUS:

Simon biroságát földig le rontatom
Férfi igát Asszony nyakába vonatom.

(46, 360–361. sor)

A férje parancsának nem engedelmeskedő Vásti királyné az

⁵⁵ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 287.

⁵⁶ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1221.

⁵⁷ Uo., 1235.

⁵⁸ Uo., 702.

3. *Aszszonyoknak szarvat nagyot szerzett,
Férfiaknak mellyel kissebséget nemzett.*

(45, 332–333. sor)

Ez a szókép tulajdonképpen a *Jól megszarvasodott; Szarva nőtt* (értsd: megnőtt az önbizalma, kezd elbizakodni, egyre nagyképűbbé válik) szólások körülírása, mellyel Dugonics gyűjteményében (1820) találkozunk először.⁵⁹ Rokonságába tartozik még az ugyancsak rosszálló jelentésű, ritka tájnyelvi szólás: *Szarvakat ad valakinek*, azaz: ok nélkül növeli önbizalmát.⁶⁰ Ez a szólás egy ekeli iskoladrámában is előfordul, mondván: a jó, igazságos bíró

Nem ád szarvat minden hijjába valónak

(444, 168. sor)⁶¹

Manapság is használt formuláris kifejezés az elbizakodott emberrel szemben: a *le* (kell) *törni a szarvát*.

MORIO:

4. *Gyakran veszett ebnek dühös nevét költik,
Jgy, a' mi kedves vólt, majd hamar el veszik,
Néktek a királyné hogy immár nem tetzik,*
5. *Oka mert Asverus más rétiben lépik.*

(46, 342–345. sor)

Az idézet első sorába rejtett közmondás a rágalmazás veszélyére utal. Már Baranyai Decsinél (1598), majd a kortárs Kis Viczay (1713) gyűjteményben is megtaláljuk: *Az mely/A'melly ebet agyon akarnak verni/ meg akarnak ölni (annak) dühös nevét költik* változatokban. Baróti-Szabó Dávidnál (1803) még pontosabban ki van fejtve a maxima lényege: *A'melly ebet el akarnak veszteni, elébb veszett nevét költik*. A 345. sor metaforikus szóképe a *'Más réjtjébe vágta a kaszát'* népnyelvi szólás jelentéstartományába tartozik, tulajdonképpen a *'más kertjében kapálgat'*, azaz: más feleségét/asszonyát szereti, mással van viszonya kijelentés egyik eufemisztikus körülírása.⁶²

6. *A' torkára for bezzeg néki majd a kása.*

(67, 976. sor)

[...]

Lám, meg mondám, *torkodra for a' kása*.

(74, 1083. sor)

---

⁵⁹ *Uo.*, 1257.

⁶⁰ *Uo.*, 1258.

⁶¹ RMDE XVIII. I/1. 20. sz.

⁶² SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1185.

Szemerkenyi gyűjteményében a metaforikus kifejezés ebben a formában nem szerepel. A szólás jelentése (póru jár; megjárta, mert a jó tanács ellenére a saját feje után ment) megegyezik a közismertebb népnyelvi szófordulattal: *Megégette a kása a száját*.⁶³ Margalits Ede felvette gyűjteményébe (1896) *Torkára forrott a huncutság*, azzal a megjegyzéssel, hogy „eddig régiebb eredete ki nem mutatható.”⁶⁴

Úgy vélem, több a 16–17. században már közismert mondást kapcsol egybe Morio az alábbi homályos tartalmú, talán romlott szövegű (?), idézetben:

- Közmondásban szokták Czigányok mondani,
7. *Az asszonynek haját hosszabrá nyujtani,
Az ő elméjénél igazán ki adni,*
8. *Száját is nagyobbnek orránál mondani.*
- [...]
- 9–10. *Tsak hogy meg ne tsallyon, rosdássá ne vállon,
Te meg töltött puskád nagyot ne pattanjon.*
- (69, 1034–1037, és 1040–1041. sor)

A 7–8. közmondás tulajdonképpen nőbecsmérlő, a nők ostobaságát csúfoló *Hosszú haj, rövid ész*⁶⁵ megfelelője. Ehhez kapcsolódik a nők meggondolatlan fecsegésére, nagyszájúságra vonatkozó 8. szólásmondás (amit én úgy értelmeztem, hogy 'előbb beszél, azután gondolkodik'), és a szintén az ostobaságot kifejező *Nem lát tovább az orránál*⁶⁶ közmondás összevonva. Az idézet két utolsó sora viszont egy régies szólásra: *Nem sült el a puskája*, azaz nem úgy sikerült a terve, ahogyan szerette volna, ill. a *Visszafelé sült el* (a puskája, a dolog) kifejezésre utal.

Mórió ezzel a mai fülnek durva szóláshasonlattal „köszönti” a cigányvajdát:

11. *Ugy fénlik a' fogad, mint Salamon töke.*
- (75, 1221. sor)

100 évvel később Kresznerics Ferenc ironikus változatban *Szép, mint a Salamon töke* idézi szótárában (1831–32). Erdélyi János gyűjteménye (1851) a szóláshasonlat eredetét a Visegrádon fogva tartott Salamon király fényes, csillogó „sárga tök forma, hólyagból vagy más zsíros hártyából készült” lámpására vezeti vissza.⁶⁷ Ennek a szóláshasonlatnak ma már erotikus kicsengése van, az ember önkéntelenül is a sok ágyassal rendelkező, dúsgazdag bibliai Salamon királyra gondol.

---

⁶³ *Uo.*, 730.

⁶⁴ Szemerkenyi utólagos tájékoztatása I. MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerző szólások*. (a továbbiakban ME) Bp., 1896, 721. NB. Az általam használt 1995-ös reprint kiadásban nem szerepel semmiféle megjegyzés!

⁶⁵ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 532.

⁶⁶ *Uo.*, 1078

⁶⁷ *Uo.*, 1207.

- ZINGARA:
12. Tudgyák az Czigányok a kövér Disznonál
Nem volna jobb madár, ha szárnyat adhatnál
Néki, s-mindenekben véle úgy bánhatnál,
Mint tetzik, hájától vékonyan foszhatnál.

(76, 1246–1249)

Ebben a strófában nemcsak egy rég kihalt, állítólag cigányoktól származó közmondást találunk: *Ha szárnya lenne, a legjobb madár volna a disznó*,⁶⁸ hanem a már emlegetett fekália-humorból is kaphatunk példákat. A cigányok és a velük csúfolódó Mório jelenete ezzel a trágár makaronikus szöveggel zárul:

ZINGARA:
Aha, *cslingyes plingyes kardareszko*, szop seg, mard Valag.

(77, 1264.)⁶⁹

- MORIO:
13. Köz mondásban szokták Magyarok mondani
Bízd el magad, szégyent ha akarsz vallani,
Kevélyeket Isten szokta meg alázni,
Alázatosokat nagyra fel emelni.

(77, 1270–1273. sor)

Baranyai Decsi kétféleképp is feljegyezte a közmondást: *Hid el magad, ha el akarz vezni*. (BD 5.6.1.6.) Egy másik éppen ezt magyarázza: *Ne hid el magad, mert nem löttél még azzal Istenné*. (BD 5.6.3.5)⁷⁰ A régi, ritka közmondás jelentése: az elbizakodottság megszegyenüléshez vezet. 100 évvel később Dugonicsnál (1820) ugyanígy, Kis Viczaynál (1713) még *Hidd el magad, ha szégyent akarsz vallani* formában fordul elő,⁷¹ akárcsak egy 1674 körül keletkezett pasquillusban. Ez utóbbit egy névről nem ismert református prédikátor írta Jóra Istvánról, aki hamis tanúvallomást tett a Zrínyi Péter és társai, valamint a protestáns prédikátorok elleni perben. A pasquillusban a fenti közmondáson kívül még számos korabeli proverbium szerepel.⁷² A 17. századi közköltészetben pl. az intő és oktató lakodalmi versekben csak úgy hemzsegnek a *maximák* és *szentenciák*.⁷³

---

⁶⁸ *Uo.*, 270.

⁶⁹ Varga Imre jegyzete szerint: „A sor torzult, cigányos hangzású szóval kevert; kb. ezt jelentik a cigány szavak: vágd le az apád farkát.” RMDE XVIII. I/1, 85. A főszövegben – érzésem szerint tévesen – ’mord’ szerepelt, amit a kontextus és a mondat grammatikai szerkezete miatt kijavítottam ’mard’-ra.

⁷⁰ Szemerkenyi utólagos tájékoztatása.

⁷¹ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1268. A régi magyar nyelvben a *hidd el* ’bízd el’ jelentésben volt használatos.

⁷² Régi Magyar Költők Tára XVII. század, (a továbbiakban RMKT XVII.) 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete*, s.a.r. VARGA Imre, Bp., 1986, 85. sz. 243, 1–2. sor.: Keöz példa beszédben szokták aszt mondány/ Hidd el magad, szegyent ha akarsz vallany.

⁷³ A közmondások két fontosabb csoportjáról l. SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 9.

Morio a darabban egy *találós kérdést* is föltesz, majd meg is válaszolja:

Mitsoda erősebb, a bor, az igasság?

Responsum: *Az Aszszony*

(65, 920. sor.)

Ennek kortárs, vagy korábbi változatairól nem tudok semmit sem mondani, mivel a találósoknak még nincs történeti gyűjteménye.

A világ változásai, az emberi nem megújítása
(Kolozsvár, 1702)⁷⁴

Kollektív alkotás, amelyet a Kolozsvári Unitárius kollégium poétikai osztályának tanulói és tógátus diákjai írtak Ovidius *Methamorphoses*ének I. könyve alapján a 415. sorral bezárólag, majd az átdolgozott, „magyarított” szöveget saját verseikkel egészítették ki. Amint már tanulmányom bevezetőjében is jeleztem, a darab igen erős társadalombírálatot tartalmaz. Szembeállítja a jelenkor (a „vas idő”) morálisan megromlott, prédára és zsákmányra éhes társadalmát, a rangkülönbségeket nem ismerő, „arany idő” családias békéjével és bőségével. A fosztogató lator katonák a kor veszedelmes figurái:

- Most tsak azt kialtyak: Pajtas, Cape, rape,
Szed el, ved el tölle, vagj arte vagy Marte,
Mienk volt az regen, minekünk kereste,
1. Illik, hogy *ki adja az dezmat belölle.*

- Városon, Falukon egy arant praedalnak,
Erdön, mezön, vízen akárkit fosztanak,
Nemesé vagy paraszt, arra nem vigjaznak,
2. Csak *egj ingben hadjak*, kit uton talalnak.

(101, 205–212. sor.)

Az 1. szólást a Czuczor–Fogarasi szótár (1862–1874)⁷⁵ eredeti értelemében említi, azaz: ’elveszi az őt megillető részt’, úgy ahogy itt is szerepel. Ezzel szemben Kovács Pál gyűjteményében (1794) és Kresznerics szótárában (1831–1832) a *Kiadta a dézsmát* szólás jelentése más. E sajnálkozó, átvitt értelmű kifejezést egy kihalóban lévő családra vagy egyéb tulajdonra (aminek hója van), mondják.⁷⁶ Az idézet 2. állandósult szókapcsolatát Erdélyi (1851) gyűjteményéből idézi Szemerkenyi első előfordulásként. A kifosztott vagy égés által tönkrement szerencsétlen emberről mondják ezt, ill. a szólás másik alakját: *Egy ingben maradt*.⁷⁷ A kolozsvári iskoladráma fenti adatai tehát mindkét esetben évszázaddal korábbiak az eddig ismerteknél.

⁷⁴ RMDE XVIII. I/1. 3. sz.

⁷⁵ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára. 1–6.* Pest, (később) Bp., 1862–1874.

⁷⁶ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 263.

⁷⁷ *Uo.*, 650.

3. *Az kis Gyermekek meg holt, el mult az komaságh*

(101, 198. sor)

A közmondás először Baranyai Decsinél (1598) fordul elő: *No, meg hólt az gyermek, s elkölt a komaság.* A 18. századi és 19. század eleji proverbium gyűjtemények rendre megemlítik 'ha megszűnik a közös érdek, a barátság is megszakad' jelentésben. (A komákat, a gyermek keresztszüleit ugyanis régen a barátok közül választották.) Kis Viczaynál (1713) *Meghalt a gyermek, oda a komaság* változatban szerepel.⁷⁸

4. Fel tőttek, nem enyim, holnap nem tudom kié,
Ki rántyak az géekent, leszen mas bitange

(102, 234. sor)

Ennek a régi szólásnak többféle jelentése és többféle eredetmagyarázata van. Esetünkben a 'tönkretették', kifosztották értelemben használják, mely már Baranyai Decsinél (1598) is szerepel: *...mely hamar el ránták alólta a gyéként.* A 18. századi gyűjtemények a 'kirántották alólta' igei állítmánnyal feljegyzett szólásokat 'meghalt' jelentéssel jegyzik.⁷⁹

5. *Szakállomra mondom, nem lesz hiba ebben.*

(108, 410. sor)

[...]

Szakállomra mondom, hogy meg részegítem.

(112, 526. sor)

Régi eskü-forma, melyet először Jupiter, azután Neptunus szájába adnak. A *Kótyavetye* c. darabban (1781) Mercurius fogadkozik így.⁸⁰ A szakáll ugyanis a tekintély, az ősz szakáll, az érett kornak kijáró megbecsültség jele volt a 16–18. században. A szakállal kapcsolatos szólást: *Maga szakállára esküszik* az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1622-ből adatolja 'saját becsületére fogadja' jelentésben.⁸¹ Az *Esküszik a szakállára* szólást a 20. században már csak tréfából, vicces beszéd- fordulatként mondják.⁸²

6. Edgy paraszt példában szoktak azt mondani,
Tiszta vérnek vizzé nehez el változni.
Igy Atyafiaknak edgymást megh tagadni
Nem lehet, sőt illik mindenben segelni.

(111, 503–506.sor)

---

⁷⁸ Uo., 518.

⁷⁹ SZEMERKÉNYI, i. m., 2009, 512.

⁸⁰ RMDE XVIII. I/1. 149, 185. sor.

⁸¹ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (a továbbiakban EMSZT) XII, Bp.–Kolozsvár, 2005, 16.

⁸² SZEMERKÉNYI, i. m., 2009, 1243.

A szakasz tulajdonképpen egy általánosan ismert és manapság is használt közmondás *A vér nem válik vízzé* és annak magyarázata. Az átvitt értelemben használt formuláris kifejezés első előfordulását Szemerkenyi Kovács Pál (1794) gyűjteményéből említi, *Tsák nem válik a' vér vízzé* változatban, ami azt jelenti, hogy „paraszt” példázatként említett adatunk majd egy századdal korábbi.⁸³

Kótyavetye,
(*Kolozsvár, 1781*)⁸⁴

A darabot, mely Ovidius *Methamorphoses* I. könyve 588–799. sorait, Jupiter és Ió szerelmi kalandját dolgozza fel, a Kolozsvári Unitárius Kollégium poétikai osztályának tanulói írták verselési gyakorlatként. Ugyanezt a témát egy másik anonim protestáns iskola *Tréfás játéka*⁸⁵ is feldolgozta. A kolozsvári játék a latin eredetitől eltérően „in medias res” Jupiter csábításával kezdődik, s külön érdekessége, hogy utolsó negyedébe a cigányok egyiptomi-mitológiai-ördögi eredetét magyarázó csúfolódó verseket írtak. Az eredetmagyarázathoz „napkeleti munkákra” és szájhagyományra (is) hivatkoznak.

1. *Ogorka fájára* hát a Ditsösségnek
Viszontág *fel* hagtam Egi kiességnek.

(152, 279–280. sor)

– dicsekszik Io, akit Jupiter szeretőjévé tett, majd Junótól való féltében tehénvé változtattott.

Már Dugonics is feljegyezte (1820) ezt az ismert, népnyelvi szólást *Fel hágott az ugorka fára'* formában. A tréfás, gunyoros szólást akkor használják, ha valaki elért valamilyen előnyös társadalmi pozíciót, rangot, hivatalt kapott vagy hirtelen meggazdagodott.⁸⁶ A szólás beépítése Io dicsekvésébe teljesen helyénvaló.

2. *Czigány is úgy szokta rosz Lovat ditserni*
Jot akar bogossal szem latomast nyerni

(153, 297–298. sor)

Egy a köznyelvben gyakori, a 18. században már többféleképp adatolt közmondás: *Minden cigány a maga lovát dicséri*,⁸⁷ ill. *Dicséri, mint cigány a lovát* állandósult szókapcsolat jelentésbeli rokonságába tartozó frázis, amely még nem általánosít, de hangsúlyozza, hogy nem szabad a cigány lókupecnek hinni. T. Litovkina Anna a horatiusi episztolák egyik helyére vezeti vissza a közmondást. *Laudat venales, qui vult extrudere merces* (Dicséri az eladó rabszolgákat, aki túl akar adni a portékáján).⁸⁸ Az iskoladrámában idézett frázis tehát a (későbbi?) közmondás szöveg-előzményeként fogható fel.

---

⁸³ *Uo.*, 434.

⁸⁴ RMDE XVIII. sz. I/1. 5. sz.

⁸⁵ L. RMDE XVIII. I/2. 47. sz. Sem az előadás helye, sem a szerzetetés ideje nem ismert.

⁸⁶ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1388.

⁸⁷ *Uo.*, 210.

⁸⁸ T. LITOVKINA Anna, *Magyar közmondástár*, Bp., Tinta, 2005, 86.

3. Vettem észre, Io, Fatyadot hol kapád,
Mikor az Erdőben a várat fel adád.

(153, 308. sor)

Erotikus tartalmú, eufemisztikus allegorikus kifejezés a közösülésre, csúfolódó, nőbecsmérlő kontextusban. A 18. század költészetében és közköltészetben jól ismert szókép, mely a nemi aktust a várvívás leírásához használt klasszikus toposzok révén jeleníti meg. Már 1762-ben, a *Szakolczai István-énekeskönyvben*⁸⁹ feljegyezték az alábbi 2 strófás, a többi változattól eltérő, erotikus felhangú katonadalt (ez talán már egy meglévő alapváltozat travesztiája), melyben a kedvesétől búcsúzó katona szintén szexuális összefüggésben említi a vár feladását.

1. Mikor masérozunk kapitány Uram,
holnape', a' vagy ma én is hadd tudgyam?
Holnap holnap, édes Rózsám,
mert a' Török Tömősvárnál
véjja a' Várot,
nem tesz ott hasznot.
2. Lovon megyek e' én Kapitány uram,
avagy pedig csézán énis hadd tudgyam?
Ne beszélly már, éd<'>es Rózsám,
hanem jőj föl estve hozzám,
add föl az Várot,
add föl az várot.⁹⁰

Csokonai több versében is alkalmazza ezt az allegóriát (pl. *A' Pendelbergai Vár formájának és megvételeinek leírása; [Az Aranysujtásos nadrág], Az istenek osztozása*); a korszak egy másik, Csokonai baráti köréhez tartozó költője, Fazekas Mihály pedig a Danaé-mitosz újraírása során vonatkoztatja egymásra a közösülést és egy torony – Danaé lakóhelye – bevetelét.⁹¹

4. Vas mivesek voltak, igen jól koholtak,
Élnek még maig is, akik meg nem holtak.

(155, 367–368. sor)

---

⁸⁹ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840*, Bp., Balassi, 2002², 266. 131b–132a.

⁹⁰ Részlet az RMKT XVIII. 3/A. *A társadalmi élet költészete* c. forrásantológiából, s.a.r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola (nyomatás alatt). Betűhív közlés. A várvívás erotikus értelmezéséről l. még Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., 2009, 130–131.

⁹¹ L. Márton SZILÁGYI, *Az erotika mint hagyomány és funkció (Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány)* c. tanulmányában = *WEBFU [Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finnougristik]*, 2007, 1–10.

Idézetünk a leggyakoribb magyar mesezáró formula legkorábról ismert feljegyzése.⁹² A cigányok eredetét magyarázó, mitológiai személyekkel összekapcsolt monda⁹³ záródik ezzel a formulával. Az eredetmagyarázó mondák feldolgozása más iskolajátékokban is helyet kapott. (*Eszter*, 1724; Szathmári Paksi Sámuel: *Pandora*, 1772–73.)

5. *Lobol buttál, svabtol vagy te Istentelen*

(153, 316.sor)

A szitokszavak a korban általánosan ismert, csúfolódó eredetmondára utalnak. A szegényebb és gazdagabb népek, a nemzeti nyelvek, illetve etnikumok, valamint a bőrszín különbségeinek magyarázatára a magyar folklórban (és más népeknél is) számos mitikus, biblikus, apokrif eredetmagyarázó monda született. A magyar néphagyomány duális példázataiban, aitiológiai mondáiban a fölösleges, rossz dolgokat (pl. a legyet) általában Szent Péter (vagy az ördög) teremti, irigykedve Jézus sikeres teremtményeire. Erre az oppozíciós népi szemléletre vezethető vissza a ló(szar)ból teremtett/kibújt tót ember mondája, az antik Prometheus-történet parafrázisa, amely egy kéziratossá mulattató, nemzetiségcsúfoló versben több változatban is fennmaradt.

Mikor Szent Péter ez földön jára,
Egy hitván lószart előltalála,
Ügy megrugá, hogy előtte hármat fordula:
„Aha, csúnya veszett pára, co fel, légy tóttá!”⁹⁴

A 'svábtól vagy' állítás a korabeli közköltési nemzetiségcsúfolók ismeretében szintén komoly becsmérlésnek számított.⁹⁵

Bökényi János: *A bűnök és erények civódása*
(*Ekel*, 1775)⁹⁶

A moralitás szerzője az ekeli református kisiskola rektora, aki több hasonló művet is írt. Műveinek kéziratait Magyary-Kossa József (1708–1779), a drámák előadásának idején a komáromi tractus inspectora, a református egyház pártfogója őrizhette meg az utókor számára.⁹⁷ Varga Imre mind a 6 Bökényi darabot kiadta a RMDE XVIII. I/1-ben.

---

⁹² Benedek Katalin mesekutató folklorista szíves tájékoztatása szerint: a *Magyar formulamesék* katalógusában a záróformulák MNK 2101*-A*-G; * MNK 1923*; MNK 1923A*; AaTh 1961A*; AaTh 1961B* számok alatt vannak katalogizálva. *Magyar Népmesekatalógus* 9. szerk. Kovács Ágnes, Bp., 1990. „A 'Ma (Máig) is élnek, ha meg nem haltak' mint egyáltalán nem cirkalmazott epikusság híjával lévő záróformula változatsora egyelőre nincs kipreparálva. Így nagyszerű, hogy ezt a rendkívül korai változatát felfedezted.” – írta Benedek.

⁹³ Vö. RMDE XVIII. I/1. 154–155, 333–368. sor. A cigányok eredetmagyarázatának közköltészeti megjelenéséről l. bővebben: KÜLLŐS, *i. m.*, 2003, 28–34.

⁹⁴ Vö. RMKT XVIII/4. 102. sz. 5. vsz. és jegyzetei, 500–501.

⁹⁵ Vö. RMKT XVIII/4. 104–109. sz. és jegyzetei, 504–513. valamint KÜLLŐS, *i. m.*, 2004, 168–195.

⁹⁶ RMDE XVIII. I/1. 20. sz.

⁹⁷ Vö. Varga Imre jegyzetét a RMDE XVIII. I/1. 15. sz. darabhoz, 372.

1. Nem szeretnék *ujjat húzni* most ezekkel

(439, 16. sor)

A közismert köznyelvi szólás egy régi erőpróba emlékét őrzi.

A kocsmában vagy máshol két fiatal úgy mérte össze az erejét, hogy egymással szembe ülve, jobb kezük középső ujját összeakasztották, lábukat megtámasztották (...), s így próbálták elhúzni egymást, ami az erősebbnek sikerült. A vetélkedés cselekményéből – ujjat vonni – alakulhatott ki az átvitt jelentés.⁹⁸

Értelme: kikezdz valakivel, beleköt valakibe, civakodik, ugyanis a vesztes fél gyakran nem ismerte el vereségét, s ebből támadt a veszekedés. Szemerkenyi gyűjteménye Dugonics Andrástól (1820) idézi elsőként, *Nem szeretnék vele ujjat vonni, azaz: összekapni, ellenségeskedni* jelentésben.

2. Soha egy *kenyeret sőt*⁹⁹
vele nem eszek

(441, 61. sor)

[...]

Lehetetlen, véle hogy meg barátkozzam,
Annyival is inkább, hogy véle lakozzam,
Egy Són, egy kenyeren vele mulatozzam.

(445, 197–200. sor)

Az ismert népnyelvi szólás *Egy són s kenyéren lévőök; Egy kenyéren vannak*, magyarán: 'egy háztartásban élnek, közösen gazdálkodnak' változata kétszer is előfordul ebben a színdarabban, egyszer a Harag, egyszer a Kevélység szájába adva. E szólás a korban átvitt értelemben is használatos: 'egy húron pendülnek.' Így jelenik meg pl. Baróti Szabó Dávidnál (1803).¹⁰⁰

3. *Jól futott a lovam*, egész boldog voltam

(422, 109. sor)

Metaforikus kifejezés, mely arra utal, hogy valakinek jól, rendben mennek a dolgai. Szemerkenyininél nem találtam hasonló kifejezést, pedig a *jól fut a kocsi/szekér* (*ha kenik a kerekét*) szólás első fele ugyanezt a magyarázatot erősíti meg. Néhány sorral alább a szerencse forgandóságára tulajdonképpen ugyanezt a metaforát alkalmazza a szerző egy szóláshasonlaltal megoldva:

⁹⁸ O. Nagy Gábor magyarázatát (1957) idézi SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 1394.

⁹⁹ Varga Imre 'sőt'-öt ír, de ez valószínűleg tollhiba. Értelem szerint javítottam.

¹⁰⁰ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 749.

- Meg sokasult a sár már a kerek agyon,
Gyalázat ne erjen, bizony, felek nagyon
4. Hogy kiadnak rajtam, mint tavaszi fagyon.
5. De igazán mondják pelda beszédekben,
Ha soka uszik is a tők a vizekben,
De egyszer el merül, le szál a fenekben
Miert ezt sok bolondok nem veszi eszekben?

(422, 113–116. sor)

A 4. szóláshasonlatra eddig nem találtam példát sehol. Érzésem szerint az *Elmúlt, mint a tavaszi hó* (Dugonics, 1820) értelmében használt fenyegető szókép jelentése, hamar elmúlik, egy kettőre vége van.¹⁰¹

Az idézett szakasz 5. szóképét a Csalárdságot megszemélyesítő szereplő mondja, egy régi közmondást hitelesít saját példájával. Az *Addig úszik a tők, míg el nem merül* maxima jelentése: egyszer minden kockázatos, veszélyes vállalkozásnak bukás a vége, a csalárdság, család előbb-utóbb kiderül.¹⁰²

6. *Mind a Dio faig,* talám bizony, tied?
7. Várj, ennek az *árrát,* meg tudd *meg fizeted.*

(444, 159–160. sor)

[...]

Meg adod az árát gaz lotsogasodnak

(444, 178. sor)

Az idézet első fele egy nagyon régi szólás *Övé mind a diófaig*, melyet az önhitt, büszke, saját „határait” nem ismerő emberre mondanak. Ballagi Mór szerint (1882) a szólás onnan származhat, hogy régen a határ szélire ültették a diófaikat. Baranyai Decsi (1598) gyűjteményében 2 változatban is megtaláljuk: *Azt tudgya, hog mind oue az Diofaig és Nám, oly keuély, mintha övé volna az dió fáig.*¹⁰³

Az idézet második fele (7.) egy gyakori köznyelvi, ma is használt fenyegetés, melyet kétféleképp is használ a szerző.

8. *Két hegyes tör nem fér soha egy hüvelyben*

(449, 265.)

Ez a régies, ritka közmondás figyelmeztetés. Baranyi Decsinél (1598) *Két élős tör nem fér egy hüvelybe*, Kis Viczay gyűjteményében (1713) pedig hasonló, nyelvjárási változatban is előfordul: *Két éles tör nem tér/ nem fér meg egy hivelyben.*¹⁰⁴ Jelentése: két hatalmaskodó, indulatos ember nem fér meg együtt, jobb elkerülni az ilyen szituációt.

---

¹⁰¹ ME (1896) 1995,706.

¹⁰² SZEMERKÉNYI, i. m., 2009, 1369.

¹⁰³ Uo., 266.

¹⁰⁴ Uo., 1371.

9. Nem tészí az felre többbe a Süveget,
Ha én verék neki a fejebe szeget.

(449, 315–316. sor)

Így ígéri a Bíró előtt a Józanság, hogy majd megregulázza a Részségeget. A kontextusból kitetszően a *Szeget üt a fejebe*, azaz 'elgondolkodásra késztetí' köznyelvi szólásunk egyik változata, amely jelzős szerkezetben 'nagy szeget üt (vki fejebe)' formában is előfordul a különböző proverbsium gyűjteményekben.¹⁰⁵

10. Meg Űti meg ezért jo forman a szárát¹⁰⁶

(450, 355. sor)

Ez a fenyegetésként használt köznyelvi szólás a *Megüti a bokáját* azaz: pórul jár, lakolni fog, megfizet majd érte szólásmondással azonos.¹⁰⁷ Érdekes módon ezt a ritka változatot, és nem a közismertebb alakot közli a Magyar Nyelvtörténeti szótár egy 17. századi anonim énekből: „Hiszem, hogy Mehemet *megh üti az szarat*” (RMKT XVII/11, 475.)

A fentebb kipeparált iskoladramákban többször is előforduló *szitokszavak*, *becsmérlő kifejezések* mentalitástörténeti jelentésmezejének magyarázata szintén megérne egy tanulmányt, annál is inkább, mert sokukat manapság már nem tartjuk olyan dehonesztálónak, mint annak idején voltak. Erre azonban itt nem vállalkozom. Ám a felületes olvasó is láthatja, hogy jelentős részük a szidott személy észbeli képességét, származását ócsárolják. Az ebbel kapcsolatos szimbolikus jelentéstartalom ambivalens, de a negatív jelentés is igen széles és jelentős történelmi múltra tekint vissza. Ézsaiás könyve (56, 10–11) a rossz lelkipásztorokat nevezi vak, lusta, tehetetlen, haszonleső és telhetetlen ebeknek. Az ókori görög irodalomban a hitvány, megvetett, szemtelen és hízelkedő ember pejoratív jelzője, szimbóluma, a szuka pedig a paráznságé. Így már érthető az „eb anyájú” és „eb ágyából” esett szókapcsolatok durvasága. Szitokként egyébként már a 16. század végén felbukkan „Az te fiad legyen az eb gyermeke”,¹⁰⁸ a 17. századi énekköltészetben pedig a lakodalmi intő és oktató énekek asszonyoknak szóló figyelmeztetései részletesen felsorolják, hogyan ne szidják gyermeküket.¹⁰⁹ A fekete kutya (amiképpen a kecskebak és a fekete macska is) az ördögi hatalomnak, boszorkányságnak ókori, alvilági szimbóluma, mely a középkori, kora újkori, sőt a modern európai irodalomban is megjelenik. Az ebbel kapcsolatos egykori szidalmak tehát a legyalázott embernek nemcsak alávaló, szolgalalkú, állati, hanem hitetlen, mi több ördögtől származó voltára utalnak.¹¹⁰

¹⁰⁵ *Uo.*, 1260,

¹⁰⁶ Értsd: lába szárát, lábát.

¹⁰⁷ SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 2009, 158.

¹⁰⁸ Lásd: EMSZT. II. 1978, 526.

¹⁰⁹ „Ne szidd őket, ha rínak, ne nevezd *porontynak*/ Ne mondjad *bitangoknak*, se *disznó fiaknak*, / Ne szidd *kurva fattyának*, *kurafi csináltának*, se *ördög tagjának*, / Se ne mondjad *préckónak*, mert *ebet hínak annak*, ne mondjad *békának*.” *Szentsei daloskönyv*, *Cantio matrimonialis* c. intő és oktató ének, 26. vsz. = RMKT XVII/3. Szerelmi és lakodalmi versek, s.a.r. STOLL Béla, 258/I., 480. *Préckó = vadászkutya*,

¹¹⁰ Vö. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., 2001², 302–304.

Szitokszavak, becsmérő kifejezések az RMDE XVIII. 1/1. 1., 2., 3., 5., 20. számú drámáiban:

balgatag agy; bitang fi¹¹¹; bolond; bolond feje; бүдös дөг; disznó fia; дүһös өрдөг; eb ugatta; eb anyájú; eb agyú; eb lelkű; eb fogadja (ti. a tanácsot); (te) föld terhe; Phuj, rút, gyalázatos, s utálatos ember! (76, 1222); fattyú; gaz; hamu;¹¹² hutyka,¹¹³ istentelen; kurva; híres kurva; sült latrok;¹¹⁴ nyalod a seggemet (75, 1207); parázna; pártos gyilkosok.

káromkodás: adta-teremtette!

Őszintén sajnálom, hogy a protestáns iskoladramák gazdag és változatos proverbium és formuláris kifejezés anyagából csak ennyi fért bele mutatóba ebbe a tanulmányba. De talán ez az 5 kipreparált forgatókönyv is bizonyíték arra, hogy a mindenkori színhagyomány és a társadalom széles rétegeit egyesítő populáris költészet olyan jelentős tartománya régi anyanyelvi kultúránknak, amely érdemes arra, hogy a néprajzi, folklorisztikai és mentalitástörténeti kutatásban közvetett forrásként az eddigieknél alaposabban tanulmányozzuk.

---

¹¹¹ Ёртсд: törvénytelen gyerek, fattyú

¹¹² Kb. alantas, mocskos értelemben, vö. a Hamupipőke elnevezéssel.

¹¹³ *Hutka* = бүдös banka. Ez a madár a marhatrágyából keresi ki a táplálékát, ezért nem volt hízelgő valakire ezt a nevet alkalmazni.

¹¹⁴ A 'sült' jelzős kifejezések jelentése a 17–18. század köznyelvében 'teljes, igazi', de pejoratív értelemben, fejtette ki CSEFKÓ Gyula, *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*, Bp., 2001, 68–71.